

İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA)

BALKANLAR'DA İSLÂM MEDENİYETİ
ULUSLARARASI ÜÇÜNCÜ SEMPOZYUM TEBLİĞLERİ

Bükreş, Romanya / 1-5 Kasım 2006

İstanbul 2011

BALKANLAR'DA KAFKAS GÖÇMENLERİ

Mesut Erşan

Göç ve göçmen meseleleri Osmanlı Devleti'nin son üç yüz yıllık tarihindeki en önemli meselelerden birisidir. Göç problemlerinin ilk olarak özellikle Balkanlarda yani Osmanlı Devletinin siyasi sınırları içinde başladığını, devletin göç davalarının önemini görerek, göç meselelerinin insan haklarını müdafaa eden prensiplere uygun olarak çözülmesi için nizamname ve tüzükler çıkardığını görüyoruz.¹ Bu bağlamda Osmanlı-Rus ilişkilerinde iki önemli coğrafya, Kafkaslar ve Balkanlar, böyle bir tarihsel olayla, Kafkasyalıların Kafkasya'dan zorunlu göçü² ile birlikte ön plana çıkmıştır. Kafkasya'dan 1858 yılında başlayan, yıllarca sürdürülen direniş savaşlarının noktalandığı 1864 tarihinden itibaren de yoğunlaşarak sürgün biçiminde gerçekleştirilen kitlesel göç³ Anadolu ve Ortadoğu ile birlikte Balkanlara da yönlendirilmiş, burada yaşanan olaylar Osmanlı-Rus-Kafkas ilişkilerinde yeni ve trajik bir dönemin başlangıcı olmuştur. Zira Kafkasya'dan yoğun bir göçe sahne olan Balkanlar, Osmanlı-Rus ilişkilerinde bu vesileyle de etkin bir biçimde yer almaya başlamıştır. Bölgenin etnik ve kültürel yapısı bir yana, yeni gelenlerin Ruslara karşı büyük bir hınçla dolu olmaları bölge-

¹ Ahmet Cevat Eren, *Göç ve Göçmen Meseleri, Tanzimat Devri, İlk Kurulan Göçmen Komisyonu, Çıkarılan Tüzükler*, İstanbul 1966, s.6.

² Kafkas göçünden bazen Çerkez göçü olarak da söz edilir. Göç edenler arasında etnik ve dilsel açıdan birbiriyle ilgisiz çok çeşitli topluluklar bulunmasına rağmen, göçmenlerin ekseriyeti Çerkezlerden oluşmaktaydı. Nitekim bu durumu hem Osmanlı belgelerinden, hem de Avrupa devletlerinin raporlarından tespit etmek mümkündür.

³ Çerkezlerin Kafkasya'dan kitlesel göçü 1862 yılının sonlarında başladı, 1864'de en yoğun noktasına ulaştı ve 1860'ların sonuna kadar aralıklarla devam etti. Mevcut Rus, Osmanlı ve Avrupa istatistiklerine göre 1862-1870'deki toplu göçte gelen toplam Çerkez sayısı 1.2-2 milyon arasındadır. Yaklaşık 500.000 Çerkezin yolculuk sırasında denizde veya vardıkları limanlarda (Anadolu'da Samsun ve Trabzon, Balkanlarda Varna ve Köstence) öldüğü tahmin edilmektedir. (Kemal H.Karpat, "Avrupalı Egemenliğinde Müslümanların Konumu, Çerkezlerin Sürgünü ve Suriye-deki İskanı", *Çerkezlerin Sürgünü* (1 Mayıs 1864), Ankara 1993, s.68.

deki Rus etkisi göz önüne alınınca, gelişecek olayları kaçınılmaz kılmıştır. Öte yandan Kafkasyalı göçmenlerin Balkan vilayetlerinde iskanları, karşı karşıya kaldıkları siyasi, ekonomik, sosyal durum, Rus-Bulgar-Kazak çetelerine karşı mücadeleleri ve Rusya ile bazı Avrupa devletlerinin isteğiyle ikinci bir göçe tabi tutulup, dramatik bir şekilde Balkanlardan, Anadolu ve Ortadoğu'ya nakledilmeleri, ilişkilerin bir başka boyutunu oluşturmuştur. İnsanlık adına gerçekten üzücü bu tablo karşısında İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Sir H.Bulwer'in "Çerkezya Gitti, Çerkezleri koruyalım" çağrısında bulunması bu trajik tablonun boyutları hakkında önemli bir fikir vermektedir.⁴

Kafkasyalıların yurtlarından göçü Osmanlı devleti ile Rusya arasında imzalanan bir antlaşma ile düzenlenmiştir.⁵ Ancak göçün büyüklüğü anlaşmada öngörülenlerden daha fazla olmuştur. Öte yandan Rusların Çerkezleri Çerkezistan'dan sürdükten sonra Bulgarları Çerkezistan'a göç ettirerek Çerkezlerin yerlerine yerleştirme hevesinde olduğu da iddia edilmiştir.⁶

Kafkas Göçmenlerinin Balkanlar'da İskanı

Göç ve göçmen işleri 1859 yılına kadar şehremaneti tarafından idare olundu. Ancak göçmenlerin sayısının artmaya başlamasıyla şehremanetin bu görevi yerine getiremeyeceğine karar verildi ve göçmenlerin her türlü işleri ile meşgul olmak üzere bir muhacir komisyonunun kurulmasının uygun olacağı belirtildi. Teşkil olunacak muhacir komisyonunun başkanlığına Trabzon Valisi Hafız Paşa atandı ve 5 Ocak 1860'da bir muhacir komisyonu'nun kurulması teklifi uygun görülerek karar altına alındı.⁷ Bu suretle İstanbul'da teşekkül etmiş olan komisyon, göçmenlerin yerleştirilmeleri ve iskan bölgelerine sevkleri için Anadolu teşkilatları ile birlikte Varna ve Köstence teşkilatları da kuruldu.

⁴ Paper Respecting the settlement of Circassians Emigrants in Turkey, Accounts and Papers,1964 LXXXI,pp.579-591)den naklen *Rumeli'den Türk Göçleri I*, (Haz:Bilal Şimşir) Ankara 1989, s.337.

⁵ Göçle ilgili olarak Osmanlı Devleti ile Rusya arasında bir göç anlaşmasının varlığı tartışmalıdır.Ancak Kemal Karpat'a göre "Osmanlılar, bazı Çerkez aşiretlerinin göçüyle ilgili Rusya ile 1856'da özel bir anlaşma yapmıştı, fakat bütün Rusyalı Müslümanların göçünü kapsayan genel bir anlaşma yoktu."(Karpat, *a.g.m.*, s107, n.6).

⁶ Kemal Karpat,*Osmanlı Nüfusu,(1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, (çev:Bahar Tırnakçı) İstanbul 2003, s.107.

⁷ Eren,*a.g.e.*, s.58. Göçmen gelişinin iyice azalması üzerine 9 mart 1875 'te lağvedilen Muhacirin Komisyonu, 13 ağustos 1877'de Rumeli'den Anadolu ve Suriye taraflarına nakledilecek Çerkez-Abhaz göçmenleri ve İstanbul'a doğru göç eden Türk-tatar göçmenlerin durumu ile ilgilenmek üzere yeniden kurulmasına karar verildi. Başkanlığına da Sadık Paşa getirildi.(Habiçoğlu, *a.g.e.*, s.13).

Rumeli'de iskan edilecekler için Miralay Nusret Bey⁸ "İskan-ı Muhacirîn Memuru" olarak Rumeli'ye gönderildi⁹. Nusret Bey'in işlerini süratle yürütebilmesi için yanına yeterli sayıda kâtip, süvari ve piyade askeri verilmesinin Seraskerliğe ve ilgili makamlara bildirilmesi uygun görülmüştü.¹⁰ Nusret Bey göçmenlerin naklinde ve yerleşmelerinde önemli görevler üstlendi. Göçmenlerin hareketini kolaylaştırmak için yeni yollar yaptırdı. Ayrıca Mecidiye'de yeni göçmenlerin bakımı için hastane inşa ettirdi.¹¹

Mütarekeden sonra Rumeli'den gelecek göçmenlerin Anadolu ve Suriye taraflarına sevki için Şerif Paşa memur edilmiş ve Varna'da bulunan Şerif Paşa'ya bağlı olarak Şumnu'da da bir sevk komisyonu meydana getirilmiştir. Göçmenlerin iskanına gelince; Balkanlara ilk gelen göçmenlerden önemli bir kısmının hazırlanan plan gereğince¹² Vidin eyaletinde yerleştirilmesi kararlaştırılmış olduğundan bir miktar göçmen Tuna nehri yoluyla (ki sayısı 10 bini bulmuştu) bir kısmı da Köstence Boğazköyü demiryolu hattı ile taşındı.¹³ Bu vasıtalarla Köstence, Mecidiye ve İbrail'den Vidin'e 19 Kasım 1860 tarihine kadar 15.000 kişi nakledilmişti.¹⁴ Bu iş için görevlendirilen Nusret Bey'in¹⁵ organizasyonu ile göçmenlerin önemli bir kısmı Tuna Nehri'nin güneyinde Tulçî'den Vidin'e kadar uzanan hat boyunca veya Varna çevresine yerleştirilmiş oldu. Bilhassa İslimiye, Yanbolu, Aydos, Karinabad, Asyolu, ve Bergos kazaları başlıca yerleşim yerleriydi.

⁸ Kendisi de aslen Kafkasyalı idi ve Kasım 1860 da Rumeli'de görevine başladı.(Habiçoğlu, a.g.e.,s.108).

⁹ Habiçoğlu,,a.g.e., s.108.

¹⁰ Saydam, a.g.e., s.108

¹¹ Pinson, a.g.m., s.59.

¹² Bu planın esası Tuna Nehri'nin güneyinde ileride olabilecek bir Rus saldırısına karşı bir savunma hattı oluşturmaktı. (Bedri Habiçoğlu,*Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*,İstanbul 1993, s .104); Rumeli'de Çerkezler genellikle Sırp-Osmanlı sınırındaki ve Dobruca'ya kadar Danub (Tuna) nehri boyunca stratejik bölgelere, Sırp ve Ruslara karşı savunma hattı oluşturmak üzere yerleştirildi. (Karpat, a.g.m., s.85). "Konsolos Myagin'in de tesbit ettiği gibi: *Osmanlı makamları Çerkez göçmenleri Tuna ile Balkan dağları arasında düz hat boyunca yerleştirerek muhtemelen Tuna'daki kalelerle doğal istihkam oluşturan dağlar arasında askeri zincir oluşturmak istiyordu.*"(Ali Kasumav-Hasan Kasumov, *Çerkez Soykırımı, Çerkezlerin XIX.Yüzyıl Kurtuluş Savaşı Tarihi*, Ankara 1995, s.262).

¹³ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi, A.MKT.MHM,1281-M-1,302/68.*

¹⁴ Habiçoğlu,a.g.e., s. 159.

¹⁵ Yeni oluşturulan Danup(Tuna) vilayetine vali olarak atanan Mithat Paşa(18 Ekim 1864)Nusret Bey'in yöntemiyle ilgili suçlamalarda bulundu .Nusret Bey görevinden alındı ve yerine Ahmed Şakir atandı. (Pinson,a.g.m.,s.59).

Asıl büyük göç 1863-1864 yıllarında yaşandı. 1864 yılında Osmanlı hükümeti Köstence'yi bu bölgeye gönderilenler için "merkezi liman" olarak tanımladı.¹⁶ Bulabildikleri vapurlarla bölgeye gelen Kafkas göçmenleri önce Köstence ve Varna'ya çıktılar. Öte yandan Burgaz iskelesi de Yanbolu, İslimiye ve Edirne taraflarına yerleştirilecekler için hazırlanmıştı.¹⁷ Daha önce Tatar göçlerinde olduğu gibi, Osmanlı hükümeti Kafkas göçmenlerini de Karadeniz kıyısından daha iç bölgelerdeki ikinci yerleşim merkezlerine gönderdi. Tamamına yakınının Çerkez olduğu göçmenlerden hayatta kalabilenler¹⁸ Lom, Dobruca, Harsova, Silistre, Zistovi, Niğbolu, Rusçuk, Plevne, Filibe, Samakov, Sofya, İştıp, Üsküp, Priştine, Şumnu ve Niş gibi merkezlere; güneyde ise Selanik, Erez ve Larissa çevresine yerleştirildiler. Özetle 1858 tarihinden itibaren Kafkaslardan göç eden Çerkezler Rumeli'de özellikle Bulgaristan, Sırbistan ve Arnavutluk sınırları boyunca ve padişaha ait topraklarda iskan edildiler.

Öte yandan ne kadar Kafkasyalı göçmenin bölgede yerleştirildiği, burada cereyan edecek olayların anlaşılması açısından son derece önemlidir. Marc Pinson bölgeye göç edenlerle ilgili olarak şu rakamları vermektedir. "Temmuz 1864'e kadar tüm Rumeli'ye 40.000 aile, 1864'te tüm Rumeli'ye 70.000 aile, Sırbistan ve Bulgaristan arasına ve Tuna boyunca yerleştirilenler 150.000-200.000 kişi. Göçmenlerin Rumeli vilayetlerinde dağılımıyla ilgili resmî Osmanlı verileri şu şekilde tespit edilmiştir: Edirne 6.000 aile, Silistre ve Vidin 13.000 aile Niş ve Sofya 12.000 aile, Svistov, Nikopol Ruse ve Dobruca (Kosova Bölgesi ve Priştina) 42.000 aile. Bu verilere göre Bulgar vilayetlerine 1860'ların ilk yarısında 40.000 den fazla aile (250.000'e yakın insan) göç etmiştir."¹⁹

A. Cevat Eren, Balkanlardaki Kafkas göçmenlerinin sayısının yaklaşık olarak 175.000 olduğunu belirtir.²⁰ Kemal Karpat ise bu sayıyı 400.000 olarak vermektedir.²¹ Osmanlı hükümeti göçmenleri beğenecekleri boş arazilere bir an önce yerleştirmek ve üretici duruma geçmelerini sağlayarak, perişanlıklarına son vermek için ilk andan itibaren elinden geleni yapmakta tereddüt etmemiştir. Bu konuda Bâbüali'nin 3 Mayıs 1856 tarihinde Silistre Valisine gönderdiği bir tali-

¹⁶ Pinson, *a.g.m.*, s.44.

¹⁷ Habıçoğlu, *a.g.e.*, s.77, n.2.

¹⁸ Zira Çerkezlerin Tuna yoluyla ve elverişsiz koşullarda mavnalarla taşınması sonucu pek çok Çerkez yollarda öldü. (Pinson, *a.g.e.*, s.58).

¹⁹ Pinson, *a.g.m.*, s.57.

²⁰ Eren, *a.g.e.*, s.75.

²¹ Karpat, *a.g.m.*, s.85.

mat Türk ve özellikle dünya göçmen tarihinde büyük bir değer taşır. Bu talimatın birinci fıkrasında Rumeli'ye kara ve deniz yolu ile gelen göçmenlerin ilk ihtiyaçlarının karşılanması ve ilk yardım olarak iki bin kese akçe gönderildiği belirtildikten sonra, ikinci fıkrasında ahalden Osmanlı imparatorluğuna iltica eden ister Müslüman, ister Hıristiyan olsun hepsine sonsuz merhamet ve lütufta bulunulması ve göçmenlerin mali kudretlerini tekrar elde edinceye kadar on sene için bütün vergilerden muaf sayılmaları ve göçmenlerin uygun yerlere yerleştirilmeleri ve nakilleri için gereken masrafların devlet tarafından karşılanacağı bildirilmektedir.²² Nitekim devlet göçmenler için yeni köyler, evler, ibadethaneler ve okullar inşa etmek hususunda gerekli hassasiyeti göstermiş ve bunu bir hayır işi olarak görmüştür.²³

Öte yandan Anadolu'da olduğu gibi Balkanlarda da göçmenlerin bir an önce tarım faaliyetlerine başlayabilmeleri için kendilerine öncelikle tarıma uygun araziler tahsis edilmiş, bilahare zahire öküç ve zirai araç-gereç yardımı yapılmıştır. Tarım ile uğraşan göçmenlerin dışında kalanlara çeşitli alanlarda iş imkanları sağlandı. Özellikle askerlik en önemli istihdam alanıydı ki Çerkez göçmenler de orduya katılarak önemli görevler üstlendiler.²⁴

Halk Anadolu'da olduğu gibi Balkanlarda da göçmenlere yardım için birbirleriyle rekabet edencesine gayret göstermiştir. Örneğin, Plevne ahalesinin Ordu-yı hümayuna vermiş oldukları erzaktan dolayı devletten dokuz bin yedi yüz kuruş alacağı vardı ki halk bu parayı göçmen yardımı için devlete teberru etmişti. Yine Sofya'ya gelen Çerkez göçmenler için yapılan 800 kadar evin masrafları karşılığı olarak, ahalinin devletten alacağı olan iki yüz otuz sekiz bin kuruş devlete bağışlanmış, evlerin tefrişi de mahallin yüksek askeri ve sivil memurları tarafından

²² Eren, *a.g.e.*, s.49.

²³ "Sofya Kazasında Tatar ve Çerkez muhacirleri için tesis ve teşkil edilmiş olan Gurmazava karyesine tertib-i mahsusundan on bin dokuz yüz guruş sarfıyla bir cami-i şerif ve bir mekteb yaptırılması istizanına dair Maliye Nezaret-i Celilesinin takriri leffen arz ve takdim kılınmış ve bu misillü müceddiden yapılan muhacirin karyelerine meabid ve mekatib inşası meriü'l-icra olan umur-ı hayriyeden bulunmuş olmağla ber -mucib takrir ifa-yı muktezasının nezaret-i müşarünileyhaya havalesi hakkında her ne vechile emr ü ferman -ı hümayun hazret-i padişahi müteallik ve şerefsüdur buyurulur ise mantuk-ı münifi infaz edileceği beyanıyla tezkire-i senaveri terkım olundu efendim. 26 şevval 1293" (BOA, İrade Dahiliye, 60124).

²⁴ "1864 yılında Tuna Bölgesinde iki Çerkez süvari alay teşkil edildiği ve 1867 'de de Türk ordusuna birkaç bin kişilik gönüllü asker grubunun katılmak üzere Tuna Vilayeti'nde toplandığı" (Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, (1856-1876), Ankara 1997, s.174,n.251).

yapılan yardımlarla karşılanmıştır.²⁵ Kafkas göçmenlerinden 1863 yılında gelenlerden 15 bin kadar nüfus Lom iskelesine naklolunmuş ve büyük Balkan yolu ile Niş'e ve oradan da Kosova'ya gidecekler için gerekli nakil vasıtaları civar ahali tarafından temin edilmiş, hatta bu arada Şehir köyü ve Niş kazası Bulgarları dahi kendi arabalarıyla yardıma gelmişlerdir. Ayrıca üç bini aşan diğer bir kabile de Priştine ve havalisinde iskan olunmuş ve lüzumlu evler ve gerekli eşya bölgenin eski Müslüman ve Hıristiyan ahalisi tarafından meccanen temin olunmuştur.²⁶ Yine Tırnovi Sancağı'nda iskan edilecek göçmenler için yaptırılacak 1100 evin halk tarafından yaptırılacağı, Vidin eyaletine gönderilen 3955 göçmene odun, mercimek, fasulye, tuz, soğan ve hayvanlara yem ve saman vs.gibi malzemelerin halk tarafından temin edileceğine dair haberler dönemin gazetelerinde yer almıştır.

Çerkezlerin Balkanlarda karşılaştıkları durum bazı Avrupa devletlerince de ilgiyle takip edildi. Özellikle İngiltere'nin meseleye özel bir ilgi gösterdiği görülüyor. Lord Stratford İngiliz Paramentosunda bu hususta Hariciye nazırının nazar-ı dikkatini çeken konuşmalar yaptı.İngiliz gazeteleri Çerkez göçmenlerine ait yazılar neşrettiler. Hatta Londra'da Kafkas göçmenlerine yardım için bir komite kuruldu.²⁷

Öte yandan ilk göçlerle gelen Çerkezlerin geçim biçimleri ve toplumsal örgütlenmelerdeki farklılıklarından dolayı, eski sakinler ve yeni gelenler arasında sürüşmeler ve çatışmalar meydana geldi. Ancak bu durum bir istisna olarak kalmıştır ve göçmenlerin yeni yurtlarındaki yerli Müslüman ahali tarafından genelde iyi karşılanmış olmaları, onların Müslüman kimliklerini iyice pekiştirmeye yararmış ve sonunda toplumla kaynaşmalarını kolaylaştırmıştır.²⁸

Ancak Çerkez göçü yoğunlaştıkça, daha önceki Tatar göçünün yol açmadığı pek çok diğer sorunlara da neden oldu. Göçmenlerin getirdiği tifüs ve çiçek hastalığı, köle ticareti,²⁹ yoğun baskın ve hırsızlık³⁰ olayları bunların başlıcalarıydı. Salt

²⁵ Eren,*a.g.e.*, s.72.

²⁶ Eren,*a.g.e.*, s.74.

²⁷ Eren ,*a.g.e.*, s.76.

²⁸ Muslim Travellers, Pilgrimage, Migration and the Religious imagination (ed.Dale F.Eickelman ve James Piscatori), Routledge,Londra 1990,s.131-152'den naklen, Karpat, *a.g.e.*,s.304.

²⁹ "Köle ticaretinin yasaklanmasına rağmen, Çerkezlerin Bulgar, Yunan ve Türk kızlarını kaçırmaya başlamasıyla, Bulgaristan'da yaşayanlar için bu ticaret tehlikeli olmuştur".(Pinson, *a.g.m.*, s.60).

³⁰ "Hırsızlığın ekonomik etkileri de vardı:hayvan yetiştiriciliği geriledi ve ...köylüler ürünlerini çalınmaması için olgunlaşmadan toplamak zorunda kaldı.(Pinson, *a.g.m.*,s.61).

ekonomik maliyetlerin artmasının yanı sıra, Çerkez göçmenlerinin açtığı en önemli sorun, kamu düzeninin büyük ölçüde bozulmasıydı.³¹ Yasa tanımaz davranışlar nedeniyle tarım ve ticaretin gerilemesine ek olarak, toprak dağılımında da sorunlar çıktı. Yine Kafkaslardan gelen göçmenlerin yerine Bulgarların gönderileceği yolunda çıkan bazı haberler de Bulgarlar arasında hoşnutsuzluk yaratmış ancak hükümet zamanında tedbir alarak Bulgarların yatıştırılmasını sağlamıştır.³²

Yine bazı Sırp casusların Bulgarları Çerkezlere karşı tahrik etmek üzere faaliyette buldukları, bunun Bulgaristan'da büyük karışıklıklara sebebiyet verebileceği, buna meydan verilmemesi için Çerkezlerin reislerinin ve Hıristiyanlar aleyhine tahrik edilen bölgelerin ileri gelenlerinin uyarılması, Bulgarlara karşı istenmeyen hareketlerde bulunanların ise şiddetle cezalandırılması istenmiştir.³³ Ayrıca yerli halklar özellikle Rus yetkililere yazdıkları mektuplarda Çerkezlerden şikayet ederek, kendilerini bu sorunla karşı karşıya bıraktıkları için Ruslara sitem ediyorlardı. Örneğin bu konuda Belgrad'dan gönderilen şu mektup oldukça ilgi çekicidir:

Siz Kafkasya'yı fethettiniz, Kafkasya da bizi fethediyor. İşte bu mektupta bahsetmek istediğim konu bu. Siz Ruslar, Çerkezleri yurt aramak için dört bir tarafa dağıtırken, ister istemez Güney slavının dört yüzyıldan fazladır sırtında taşıdığı yükü de artırmış olduğunuzu hiç düşündünüz mü?... Bâb-ı âlinin Çerkezleri yerleştirmek için Sırbistan'la Bulgaristan ve Eski Sırbistan arasındaki yerleri boşaltırken hangi niyetlerle hareket ettiğini söylemeye gerek var mı? Bizi Prenslik Sırplarını ve Bulgarları ayırmak, aramıza demirden Çerkez duvarını çekmek, işte bu meseledeki Türk politikası...³⁴

Sonuçta hem Rusya'nın Panslavist propagandalarının bir sonucu olarak, hem de Avrupa devletlerinin balkanlardaki Hıristiyanları koruma gayretlerinin etkisiyle bir Çerkez psikozu yaratıldı ki, Çerkezlerin balkanlardan ikinci bir göçe tabi tutulması ve geri dönmelerine izin verilmemesinde bu psikoz etkili oldu.

³¹ Pinson,,*a.g.m.*, s.62.

³² BOA, A.MKT-UM 1278. Ş. 27, 544/25.

³³ BOA, A.MKT.MHM. 480/6.

³⁴ St.Peterburgskiye Vedemosti, 16 Mart 1865, no.67, s.3 ten naklen *Vatanından Uzaklara Çerkezler*, (editör:Murat Başşu)İstanbul 2004, s.81-82.

Bulgar İsyanı ve Sonrasında Kafkas Göçmenleri

19. Yüzyılın başlarında, Balkanlar'da milliyetçilik hareketleri başlamıştı. Rusya ve Batılı büyük devletlerin desteğini sağlayan Rum, Sırp ve Romenler; sırayla, Osmanlı yönetimine karşı isyan ettiler. Önce, 1830'da Mora Prenslığı, ardından Sırbistan ve Romanya Prenslikleri kuruldu. 1860'lı yıllarda da, Bulgar İhtilalci grupları; Bükreş, İbrail, Kalas, Yerköy ve Eflak gibi bölge ve merkezlerde, Rus uzmanların denetimi altında eğitim görmeye başladılar. Bu ihtilalci gruplar, kin ve öfkeyle, Türk ve Müslüman köylerine saldırmaya başladılar. Korku ve heyecan yaratmak için, acımasız davrandılar. Sivil ulaşım vasıtalarını vurarak, yerleşim yerlerini yakıp yıkarak, ülkenin kuzeyinde dehşet salmayı başardılar. Bulgar isyanı baş gösterdiğinde isyanı bastırarak kuvvetlerin yetersizliği, Çerkezlerin de bu isyanda kullanılmasını gündeme getirdi.³⁵ Zira Çerkezler Kafkasya'daki savaşlarda edindikleri deneyimler ve öz yurtlarından zorla sürülmüş bulunmaları dolayısıyla Hıristiyanlara karşı bir güvensizlik ve hınç duyuyorlardı.³⁶ Çerkez köyleri bütün balkanlarda Hıristiyan köyleri arasında kurulmuştu. Çerkezlerin (ve başıbozukların) Bulgarlara karşı giriştikleri bazı hareketler Avrupalıların itiraz ve şikâyetlerine sebep olduğundan Bulgarların lehine bir durum yaratıyordu. Böylece öç alma eylemlerini tahrik ederek dünya kamuoyuna Müslümanları barbar göstermek gibi bir fırsat yakalıyorlardı.³⁷ Nitekim Çerkezlerin Bulgarlara karşı giriştikleri bazı hareketler Osmanlı güçlerince Avrupalıların ve Rusya'nın müdahalesine yol açmaması için önlenmiştir. Zaman zaman da Hıristiyanlara karşı giriştikleri eylemler yüzünden bazı Çerkezler cezalandırılmışlardır.³⁸ Ancak her şeye rağmen isyancılara karşı yeteri kadar asker toplanmasına kadar, usulüne uygun olarak Çerkezlerden yararlanılmasına devam edilmesi istenmiş ve onlardan yararlanılmaya devam edilmiştir.³⁹

1876 Nisan ayı sonlarında, İhtilalci gruplar yeniden harekete geçtiler. Komşuları olan Türk ve Çerkezlere saldırdılar. Filibe ve Pazarcık kasabalarının çevresinde,

³⁵ "Varna'daki Rus Konsolosu Nyagin bu konuya değinerek şöyle yazıyordu: *Osmanlı makamları, Çerkez göçmenleri Bulgaristan'a yerleştirmek suretiyle buradaki Slav bağımsızlık hareketlerine set oluşturmayı, bunlara karşı Müslüman nüfusu kullanmayı amaçlıyordu*" (Ali Kasumov-Hasan Kasumov, *a.g.e.*, s.261).

³⁶ Justin McCarty, *Ölüm ve Sürgün*, (çev. Bilge Umar), İstanbul 1998, s.61.

³⁷ Aynı yer.

³⁸ "...Günetli Mahallesindeki kıyım olayında 15 Çerkez sergerdesi yakalandı ve halkın gözü önünde yargulandı. Bunların kimine idam, kimine hapis, suçları küçük olanlara da halkın önünde falakaya çekilme cezası verildi."(McCarty,*a.g.e.*, s.86).

³⁹ BOA. Y.PRK. BŞK.1314.5.10. 46/108.

bir hayli Çerkez köyü mevcuttu. Bu köylerin halkı, kısa sürede organize oldular. İhtilalcilere, şiddetle karşı koydular. Misilleme olarak, Bulgar köylerini yakıp-yıktilar, hayvanlarına el koydular. İsyân, Sofya'ya kadar yayılmıştı. Yüzlerce Türk köyü yakılmış, binlerce insan öldürülmüştü. Telgraf hatları kesildiği, tren seferleri durdurulduğu için, olaylarla ilgili bilgiler, İstanbul'a geç ulaştı. Türk ve Çerkez milisler, özel mufrezeler oluşturup, birlikte savunma yaparak durumun daha vahim bir hal almasını önlediler.⁴⁰ Gecikmiş olarak, ordu birlikleri olaya müdahale ettiler. Rusya'nın ve batılı devletlerin harekete geçmesine fırsat verilmeden, isyan bastırıldı.

Kafkas göçmenlerin yeni yurtlarına alışmaya başladıkları bir sırada 1877/1878 Osmanlı-Rus savaşı patlak verdi. Savaşın en önemli nedeni; Çar'ın 1856 Paris anlaşmasıyla Rusya'ya kabul ettirilen kısıtlayıcı hükümlerin kaldırılmasını sağlamak ve özerk Bulgar devleti kurarak ve Sırbistan'ın bağımsızlığını sağlayarak Balkanlar'da Rus etkinliğini artırmak isteği idi. İdeolojik olarak bu savaş, Rusya'nın, Balkanlarda Müslüman nüfus zararına gerçekleşen Pan-Ortodoks ve Pan-Slav politikasının en keskin ifadesiydi.⁴¹ 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sırasında 1878'de Bulgar prensliğinin kurulmasından sonra, Rumeli'nin işgal edilen her yerinde olduğu gibi Bulgaristan'da da Müslümanlar baskı ve zulme maruz kaldılar.

Özellikle Slav Birlik Cemiyeti her fırsatta Bulgaristan'daki Hıristiyan halkı kıskırtmaktan geri durmamış, bunun için bölgeye özel provokatör görevliler göndermiştir. Hatta bazı Bulgarlara İslam ve Çerkez kıyafetleri giydirilerek Müslümanlar aleyhine Hıristiyanları tahrik etmek gibi akıl almaz yollara bile başvurmuşlardır.⁴² Rus-Bulgar-Kazak güçlerinin giriştiği akıl almaz zulüm karşısında Çerkezler Müslümanlar adına önemli görevler üstlenmişlerdir. Öte yandan, Müslümanlar gibi Bulgar zulmüne maruz kalan gayrimüslimlerin de Bulgar sal-

⁴⁰ Örneğin Süleyman Paşa'dan Mabeyn Bakıtabetine yazılan telegraf: “..Çerkezler marifetiyle düşmandan 2 top danesi ve 5-6 süvari beygiri ve esliha ve eşya-yı sire ve bir miktar hayvan iğtinam ve kasaba-i mezkurede bunca zamandır pençe-i zulm-i âdâda zâr ve zebun zükur ve ünâs ve şugar ve kibar daha 5.000 kadar ahali lehülhamd kâmilen istihlâs olunduğu maatteşekkür arz olunur.”(*Rumeli'den Türk Göçleri*, I., (Haz: Bilal Şimşir), Ankara 1989, s.187).

⁴¹ Karpat, a.g.m., s.85.

⁴² Mithat Aydın, *Balkanlarda İsyân, Osmanlı İngiliz Rekabeti*, İstanbul 2005, s.143.; “Rumeli-i şarkî ve Bulgaristan'ın cihat-ı muhtelifesinde bulunan komitaların peyderpey Sofya cihetine sevk olundukları ve bunların Çerkez elbise ve kalpaklarını lâbis oldukları Kırkkilise kumandanlığının işârına atfen Edirne vali ve kâtib-i celilesinde arz-ı atabe-i ulya kılınmış olub.” (BOA, İR.HUS.1314,5/7).

dırlarından korunmasında Çerkezler önemli görevler üstlendiler.⁴³ Diğer yandan Balkanlar üzerinde Rus emellerinin gerçekleşmesi için etkin bir araç olarak kullanılan ve Bulgarlarla işbirliği yapan Kazaklara karşı da Çerkezler çok başarılı mücadeleler verdiler.⁴⁴

Kafkas Göçmenlerinin Balkanlardan Anadolu ve Ortadoğu'ya Hareketi

Osmanlı-Rus savaşı'nın başlaması ile (24 Nisan 1877) ve Rus ordularının Tuna'yı aşarak ilerlemeleri üzerine daha önce Çerkezlerin yoğun biçimde yerleştirildikleri Tuna boyları ve Dobruca istilaya uğradı. Bir taraftan Rusların, diğer taraftan ayaklanmış Bulgarların Müslüman halka karşı şiddetli davranışları sebebiyle topyekün bir göç hareketi başladı. Katliam söylentileri, Rusların yaklaşmakta olduklarına dair haberler göç hareketini hızlandırdı. Özellikle Bulgaristan'da yollara dökülen yüz binlerce nüfus kara ve deniz yoluyla Anadolu'ya ulaşmaya çalıştı. Varna⁴⁵ ve Ruscuk limanlarından gemilerle alınan binlerce göçmen Anadolu ve Suriye taraflarına sevk ediliyorlardı ki bunların büyük kısmı Kafkasyalı göçmenlerdi.⁴⁶

Berlin Antlaşması kararlarına göre, Bulgaristan üçe bölünmüştü. Balkan Dağları'nın kuzeyinde kalan birinci bölgede, Osmanlı Devleti'nin himayesinde bir Bulgar Prenslığı kurulacaktı. İkinci Bölgede; "Doğu Rumeli" adı altında, dağlardan Edirne'ye kadar uzanıyordu. Üçüncü Bölge, Makedonya idi. Türk Hükümetleri'nin islahat yapması kaydıyla, Doğu Rumeli ve Makedonya, Osmanlı Devleti'ne bırakılmıştı.⁴⁷ Balkan Dağları'nın kuzeyinde; Tırnova ve Orhaniye İlçele-

⁴³ "Yahudiler, kendilerini kurtarıp Kızanlık'tan Eski Zağra'ya geçebilmeleri için yanlarında giderek onları koruyan Çerkez çetecilerin davranışları hakkında derin bir minnet duygusuyla konuşmaktadırlar. Dediklerine göre, bu çete birlikleri Türk kaçaklara gösterdikleri insaniyet ve korumacılığın aynı Yahudilere de göstermişlerdir ve ancak onların yiğitliği ve fedakarlığı sayesinde hepsinin canı, hemen yanı başlarında olan ölüm tehlikesinden kurtulabilmiştir." (McCarty, *a.g.e.*, s.103.

⁴⁴ BOA, Y.PRK.M,2/6.

⁴⁵ Varna'ya gönderilen gemilerle ilk etapta burada mevcut olan Çerkez göçmenleri Mart 1878 tarihinden itibaren Samsun İskelesine sevk edilmeye başlanmıştır.Daha sonra bu göçler Suriye'ye yönlendirilmiştir.(İpek,*a.g.e.*, s.38).

⁴⁶ Örneğin Selanik'te göçmenlerin yığılması ile ortaya çıkan problemler çözülemeyince salgın hastalık tehlikesi baş göstermiştir. Şehrin kamu sağlığını korumak amacıyla ilk önce Çerkez göçmenlerinin şehirden uzaklaştırılmasına çalışılmıştır. Nitekim altı bin Çerkez ve Tatarı Anadolu sahillerine götürmek için Hüdavendigâr Fırkateyni tahsis edilmiştir.(İpek,*a.g.e.*, s.40).

⁴⁷ Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, C.1,Ankara 1953, s. 406-410.

ri'nin çevresinde; Güneyde ise Filibe, Eski Zağra, Pazarcık Bölgeleri'nde, Bulgar çeteleri, büyük tahribat yapmış, dehşet yaratmışlardı. Savaş esnasında, buralarda yaşayan Türkler ve Çerkezler göçe zorlanmıştı. Kuzeyde; özellikle Tuna Boyu'nda, Dobruca Koridoru'nda ve Şumnu'yu içine alan Karaorman Bölgesi'nde hâlâ kalabalık Çerkez grupları vardı. Bunlar, Türklerle dayanışma kurarak, yerlerini korumaya çalışmışlardı. Berlin Kararları'na dayanılarak, gerek Bulgaristan'da, gerekse Doğu Rumeli ve Makedonya'daki Çerkezler yerlerinden sürüldüler. Bu şekilde 1859-1864 yılları arasında Rumeli'de yerleştirilmiş olan 175.000'den fazla Çerkez, savaş sonrası geri dönmeyi planlayan Türk göçmenleri Rumeli'de işgale uğramamış Türk topraklarında bekletilirken ve elverişli yerlere (ki bu toprakların önemli bir kısmı Çerkezlerin terk ettikleri topraklardı) yerleştirilmeye çalışılırken, bu defa Anadolu, Suriye, Filistin ve Lübnan'a nakledilmiştir.⁴⁸ Rumeli'de yalnız Kosova ovasında kadar iki üçbin kadar Çerkezin kalmış olduğu tahmin edilmektedir.⁴⁹

Bu arada 1880'de Bulgar millet meclisinde çıkarılan bir kanunla daha önce Türk hükümeti tarafından o bölgede iskân edilmiş olan Çerkez ve Tatarların toprakları ve diğer çiftlikler kiracı veya ortakçı olarak 10 yıl çalışan Bulgarlara verildi.⁵⁰ Öte yandan Kafkasyalı göçmenlerin savaş sonrası Bulgaristan Emareti ve şarkî Rumeli'ye dönüşlerini yasaklayan bir andlaşma veya karar mevcut değildir. Fakat Avrupa Devletleri İstanbul Konferansında Çerkezlerin Avrupa'dan çıkarılmasını talep etmişlerdi.⁵¹ Bu nedenle Bab-ı Ali tarafından herhangi bir siyasi mesele yaratmamak amacıyla, Çerkezlerin Rumeli'ye dönmemeleri hususunda valiliklerin etkili tedbirler almaları istenirken, seyahat acentelerine de Çerkez göçmenlerin Rumeli limanlarına götürülmemeleri tembih edilmiştir.⁵² Rumeli'den göç eden Çerkezlerin başta İstanbul olmak üzere İzmir, Bursa, İzmit gibi

⁴⁸ Habiçoğlu, a.g.e., s.83. Rumeli'den göç ettirilen Çerkezlerin Osmanlı topraklarına dağıtılması şu şekilde gerçekleştirilmiştir. Halep 10.000 hane, Şam 5.000 hane, Adana 5.000 hane, Konya 2000 hane, Kastamonu 2000 hane, Sivas 1000 hane, Diyarbakır 4000 hane, Kıbrıs 2000 hane, Ankara 1000 hane, Amasya 1000 hane, Cezayir 1000 hane olmak üzere toplam 33.1000 hane (Baturay Özbek (Yediç) *Çerkez Tarihi Kronolojisi*, Ankara 1991, s.160).

⁴⁹ Aynı yer.

⁵⁰ Osman Kesikoğlu, *Bulgaristan'da Türkler*, Ankara 1985, s.9.

⁵¹ İngiltere, Almanya, Avusturya, Rusya, İtalya ve Osmanlı Devleti'nin katıldıkları İstanbul Konferansı 23 Aralık 1876-15 Ocak 1877 tarihleri arasında devam etmiş yapılan sekiz oturum sonunda Bulgaristan ile ilgili olarak alınan kararlar arasında Bulgaristan'a Çerkez yerleştirilmemesi ve daha önce gelmiş olanların Anadolu'ya gönderilmesi kararı yer almıştı. (Mahir Aydın, *Osmanlı Eyaletinden Üçüncü Bulgar Çarlığına*, İstanbul 1996, s.118).

⁵² İpek, a.g.e., s.43.

daha önce akrabalarının yerleştiği bölgelere yerleşmek istemeleri, hükümetin ise onları Güney Anadolu ve Arap topraklarına (özellikle Suriye) yerleştirmek istemesi üzerine bazı sorunlar yaşandı. Her şeye rağmen devlet sorunların çözülmesi için azami gayreti göstermiş, "her yerde düşmana göğüs gererek din ve milleti İslama pek çok hizmet etmiş oldukları"ndan bahisle kendilerine iyi muamele edilerek, istedikleri yerlerde yerleşmeleri için gereken kolaylığın sağlanması istenmiştir.⁵³ Rumeli'den göç eden göçmenlerin sevkinin ve yerleştirilmelerinin tamamlanması ancak 1880'de mümkün olabilmektedir.

Sonuç:

Büyük Kafkas sürgünün önemli bir boyutunu oluşturan ve 15-20 yıllık bir süreyle Balkanlarda iskan edilen göçmenlerle ilgili şu değerlendirmeler yapılabilir:

Daha önceki Tatar göçü tecrübesine rağmen Kafkasyalı göçmenler için başarılı bir iskan politikası uygulanamamıştır. Küçük gruplar halindeki göç hareketleri hazmedilebilmiş, göçün büyük boyutlarda ve plansız olması sorunları büyütüştür. Çerkezlerin kural tanımazlığı asker olarak beklenti içinde olan ordu için sorun yaratmış, onlardan gereği gibi faydalanılamamıştır. Bulgar ayaklanmasında Çerkezler kullanılmış ancak bunların sivil halka karşı aşırılıkları önlenememiştir. Çerkezlerin iskanı Balkanlarda hem karışıklığı yol açmış, hem de tebaanın devlete karşı düşmanlığını arttırmıştır. Çerkez göçmenler, Balkanlarda nüfus dengesini Müslümanlar lehine değiştirmişlerdir. Ancak ikinci göçle durum yeniden tersine dönmüş, bu göç sadece nüfus dengesini değil, Osmanlı devletinin diğer bölgelerinde olduğu gibi Balkanlarda da hem etnik hem de toplumsal ve dini karakterini köklü bir biçimde değiştirmiştir. Balkanlardan göç ettirilen Çerkezler hakkındaki kötü propagandalar, gittikleri bölgelerde de onların aleyhinde bir durum yaratmıştı. Suriye, Beyrut ve Filistin bölgesine Kafkas göçmenlerin gönderilmesine karşı Avrupa devletleri olumsuz bir tavır takınmışlardır.⁵⁴ Savaşın sonunda Türk ve Tatar göçmenlerin yerlerine dönmeleri sağlanırken Çerkez göçmenlerin geri dönmesine izin verilmemiştir.⁵⁵

Bütün bunlardan çok daha önemlisi tarihin en büyük sürgün olaylarından birini oluşturan Kafkas göçünün bugün unutulmuş olması ve daha önemsiz olaylar kadar ilgi görmemesidir.

⁵³ BOA, İrade Dahiliye, 62280/4.

⁵⁴ *Rumeli'den Türk Göçleri*, I., (Haz: Bilal Şimşir), Ankara 1968, s.352.

⁵⁵ 150 kadar Çerkezin yasakları dinlemeyerek bir Fransız gemisiyle Anadolu'dan Selanik'e dönmesi gibi istisnai olaylar da yaşanmıştır. (Özbek, a.g.e., s.162).